

DOI: <https://doi.org/10.15407/ul2021.06.084>

UDC: 94(477)"1658-1659"

Володимир ГАЗІН

доктор історичних наук, доцент,

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
(Україна, Кам'янець-Подільський), hvv1969@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

"НА ЗРАЗОК КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО": ПЕРСПЕКТИВИ ВКЛЮЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У 1658–1659 рр. (ОЧІКУВАННЯ ТА РЕАЛІЇ)

У статті розглядаються дискусійні питання, пов'язані з підготовкою та укладенням українсько-польської Гадяцької угоди 1658 р. Зокрема, аналізується зміст угоди та чинники, які призвели до того, що гадяцька ідея (реформування Речі Посполитої в державу трьох народів) залишилася нереалізованою.

Акцентовано увагу, що польсько-українські переговори та укладення угоди в таборі під Гадячем у 1658 р. були зумовлені цілим комплексом факторів, що стосувалися власне українсько-польських, українсько-московських та польсько-московських відносин. Головним чинником, що змушував гетьманський уряд Івана Виговського йти на переговори з керівництвом Речі Посполитої та шукати формату примирення та подальшого державного розвитку України, була все більш зростаюча загроза з боку Москви. У Варшаві, зі свого боку, скориставшись важким становищем України, прагнули розв'язати "українське питання" шляхом мирного повернення територій, втрачених з 1648 р. Також там сподівалися, що в разі вдалого розвитку переговорів з Чигирином буде змога отримати перевагу над Москвою у тривалому протистоянні за домінування в ЦСЄ.

Зміст Гадяцької угоди, що був вироблений в ході тривалих переговорів, відображав тенденцію, коли українська сторона, яка виступала більш зацікавленою та діяла з слабшої позиції, змушена була погоджуватися на ті умови, які диктувала Варшава. Хоча, загалом, становище України в складі зреформованої Речі Посполитої дійсно мало нагадувати становище Литви, однак Чигирин змушений був прийняти територіальні обмеження, відмову Варшави ліквідувати церковну унію тощо.

Автор доходить висновку, що одним з найвагоміших факторів, які врешті призвели до краху гадяцької ідеї, було небажання польської політичної еліти визнати за Україною та козацтвом рівні права, а також

те, що Варшава зайняла недопустимо пасивну позицію в час, коли в Україні вторглися московські війська і гетьман Виговський конче потребував обіцяної допомоги.

Ключові слова: *Гадяцька угода 1658 р., Річ Посполита, Україна, Московська держава, Гетьманат.*

Volodymyr HAZIN

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University
(Ukraine, Kamianets-Podilskyi), hvv1969@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

**"ON THE MODEL OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA":
PROSPECTS OF INTEGRATION OF COSSACK UKRAINE
INTO COMPOUND OF THE POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH IN 1658–1659
(EXPECTATIONS AND REALITIES)**

The article explores the discursive questions connected with the preparation and conclusion of the Ukrainian-Polish treaty of Hadiach in 1658. In particular, the content of the agreement and factors that led to the fact that the idea of the Hadiach treaty (realignment of the Commonwealth into a state of three nationalities) remained unrealised are analysed.

The attention was paid to the fact that Polish-Ukrainian negotiations and the conclusion of the agreement in the set near Hadiach in 1658 were conditioned by a number of factors relating to the current Ukrainian-Polish, Ukrainian-Moscow and Polish-Moscow relations. The prime factor that made the Hetman's government of Ivan Vyhovsky negotiate with the authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth was the fact that it looked for a medium of reconciliation and further state development of Ukraine because there was a growing threat from Moscow. In Warsaw, in return, having made the most from the dire situation of Ukraine, the authorities longed for solving the "Ukrainian question" by the peaceful return of the lost Ukrainian territories in 1648. They also hoped that in the context of successful development of negotiations with Chigirin, it would be possible to get an advantage over Moscow in the long-running confrontation over dominance in CEE.

The content of the treaty of Hadiach that was worked out during the long negotiations mirrored the trend when the Ukrainian part, which was more interested and acted with a weak diplomatic hand, had to agree to the terms dictated by Warsaw. Although, in general, the position of Ukraine in the reformed Polish-Lithuanian Commonwealth should have resembled the position of Lithuania, Chigirin was forced to accept territorial restrictions, Warsaw's refusal to liquidate the church union, and so on.

The author concluded that the prime factor, which eventually led to the collapse of the idea of Hadiach, was the reluctance of the Polish political elite to recognise equal rights for Ukraine and the Cossacks, and the fact that

Warsaw sleepwalked when Moscow troops invaded Ukraine and Hetman Vyhovsky desperately needed the promised help.

Keywords: *The Treaty of Hadiach 1658, Ukraine, The Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovite state, Hetmanate.*

У 1658 р. склалися передумови для історичної події, яка мала б на основі компромісу розв'язати тривале протистояння між Україною та Польщею й покласти початок утворенню держави, побудованої на цілком нових принципах та рівних умовах політичного, економічного, соціального та релігійного співіснування трьох народів: польського, литовського та українського.

Сьогодні, попри те, що від Гадяцької угоди нас відділяє понад 360 років, інтерес до цієї проблематики на вщухає. Вчені розкривають деталі її підготовки, акцентують увагу на чинниках, що впливали на позиції Варшави і Чигирини, які через десять років кривавого протистояння вдаються до спроби примирення, аналізують різні списки самої угоди, які дійшли до нас. Гостро стоїть питання щодо перспектив самої гадяцької ідеї, основу якої складала теза про можливість створення триєдиної держави, де б Польща, Литва та Україна мали б рівні права.

Дану тему актуалізує і сьогодення. Як і 360 років тому, перед сучасними Польщею, Литвою та Україною постала спільна загроза з боку північного сусіда і саме у Варшаві, Вільнюсі та Києві чи не найбільше та найреальніше усвідомлюють сучасну московську загрозу. Відтак, в якості реальної їй противаги розглядають саме альянс цих країн, така собі новітня Річ Посполита. Звичайно, тут не йдеться про утворення якоїсь єдиної держави, але найтісніша співпраця та взаємодія у політичній, військовій, економічній, інформаційній та культурній сферах просто необхідна.

Власне, виходячи з даних міркувань, вважаємо, що тема Гадяча залишається актуальною та потребує подальшого дослідження. Зокрема, це стосується питання стосовно причин того, що гадяцька ідея врешті виявилася нереалізованою, що мало негативні наслідки як для України, так і для Польщі й Литви.

У даній статті постараємося саме окреслити ті чинники, які й справили негативний вплив на імплементацію домовленостей, досягнутих в таборі під Гадячем.

Слід відзначити, що на сьогодні сформувалася доволі значна історіографія проблеми Гадяча. Завдяки цьому більшість її аспектів з'ясо-

вані, навколо інших триває наукова дискусія, в якій задіяні, насамперед, українські та польські вчені. Також свою позицію (переважно відкрито негативну) відстоюють російські дослідники. З поміж значного масиву праць, присвячених Гадяцькій угоді 1658 р., можна виділити дослідження визначних українських істориків В. Герасимчука (Герасимчук, 1909: 23–50), М. Грушевського (Грушевський, 1998: 243–382), а також сучасних вчених В. Горобця (Горобець, 2008: 81–108; Горобець, 2001), Т. Чухліба (Чухліб, 2008). З поміж польських істориків можна виділити праці П. Кролля (Кроль, 2008. 148–176; Kroll, 2008), А. Перналя (Перналь, 2013). Серед російських вчених найбільший доробок з даної проблематики має Т. Таїрова-Яковлева (Таїрова-Яковлева, 2008: 31–48; Яковлева, 1998). Однак, враховуючи багатогранність даної тематики, а також те, що тривалий час радянською ідеологічною системою продукувався однобічний (негативний) погляд на все, що суперечило політиці Москви (у різні періоди), дана тема аж ніяк не вичерпана.

Значною мірою ситуація з укладенням Гадяцького договору нагадувала часи проголошення Люблінської унії. Тоді в 1569 р. одним з суттєвих чинників об'єднавчого процесу була зовнішня загроза з боку Московської держави, яка й штовхала литовську еліту в бік Польського королівства. Тоді Литва змушена була погоджуватися на умови, продиктовані більш сильним союзником. Як наслідок – територіальні втрати та (попри формальну рівність) другорядне становище у порівнянні з Польщею.

З середини 50-х рр. XVII ст. московський чинник знову активно впливав на розвиток політичних процесів в регіоні та, зокрема, на українсько-польські взаємини. Укладення у 1654 р. договору з Військом Запорозьким, який не передбачав нічого більшого, як васально-сюзеренні стосунки, став для Москви основою для наступу на український суверенітет, остаточною метою якого було знищення української державності та цілковите включення українських земель до володінь московського царя. Тиск на український гетьманат (вимоги введення воєвод в українські міста, покладення на них функцій по зборі податків в Україні, запровадження солдатських (регулярних) полків), застосування при цьому методів "гібридної війни" (поширення антигетьманських та антистаршинських настроїв в суспільстві, формування та підтримка опозиції гетьманському уряду, створення негативного іміджу України та українського козацтва в очах інозем-

них держав тощо), значно посилилися після смерті Богдана Хмельницького. Від поступливості його наступників узалежнювалося саме визнання їх в якості гетьманів, а як засіб тиску на гетьманат було обрано всебічну підтримку опозиції.

Однак, не лише прагнення України нівелювати московську загрозу шляхом отримання допомоги з боку Речі Посполитої означило передумови Гадяцької угоди. Не менше в угоді з Україною була зацікавлена сама Польща. На другу половину 50-х рр. XVII окреслюється зацікавленість Варшави у розв'язанні "українського питання" шляхом мирного повернення територій, втрачених у результаті революційних подій в Україні, які розпочалися в 1648 р. У лютому 1658 р. познанський воєвода Ян Лещиньській (один з очільників так званої "партії миру" по відношенню до України) писав: "Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби тільки вони від нас були залежними" (Biblioteka, sygn. 388: 383; Грушевський, 1998: 319; Яковлева, 1998: 256–257; Kubala, 1922: 544–245). Крім того, з вирішенням "українського питання" безпосередньо пов'язували й долю московсько-польського протистояння. У Варшаві сподівалися, що в разі вдалого розвитку переговорів з Чигирином буде змога отримати перевагу над Москвою ("збити Москві її пиху") (Грушевський, 1997: 1333–1334, 1336).

Звичайно, той факт, що саме український гетьманат гостро потребував підтримки проти Москви (після смерті Б. Хмельницького московське керівництво відчутно активізувало зусилля з метою ревізії українсько-московських відносин в бік збільшення своєї присутності в Україні та посилення там свого впливу, а відтак – обмеження суверенітету гетьманського уряду). Доречно також звернути увагу на висновок Н. Яковенко, що серед інших факторів, які спричинили курс Чигирина на зближення з Варшавою, було присутнім неприйняття частиною козацької старшини, вихованої в дусі "золотих вольностей" Речі Посполитої, політичних звичаїв Московії (Яковенко, 2012: 487).

Загалом, ситуація, що склалася, насамперед в українсько-московських стосунках, а також гостра зацікавленість Чигирина у результативних переговорах з Варшавою, наявність серед старшин тих, хто не сприймав самодержні московські порядки зумовлювало можливість для Варшави диктувати (доволі обережно) свої умови в переговорах з Військом Запорозьким.

Виходячи з цього, спробуємо проаналізуємо умови становлення Гадяцької унії 1658 р., очікування сторін та її реальні результати.

16 вересня 1658 р. в обозі під Гадячем у присутності польського посла Станіслава-Казімежа Беневського українським керівництвом після тривалих українсько-польських переговорів, які відбувалися протягом березня-червня 1658 р. було прийняте рішення про приєднання до Речі Посполитої на правах Князівства Руського, "на зразок Князівства Литовського" (Biblioteka, sygn. 402: 281–290; Kochowski, 1859. Т. 1: 348; Універсали, 2004: 33–50). Відтак, у Князівстві Руському мали бути створені відповідні уряди (канцлера, маршалка...), передбачалося карбування монети, визнавалися рівні права православної та католицької церкви (остання мала повернути усі захоплені раніше православні храми та землі). Водночас, прописувалися права, яких не було у ВКЛ. Зокрема, це стосувалося посади гетьмана, який мав обиратися на Раді й затверджуватися королем.

Виходячи з того, що московський чинник був чи не визначальним в українсько-польському зближенні, а сама угода, зокрема, мала на меті нівелювання загрози з боку Москви як польським, так і українським інтересам, цілком логічним було те, що Гадяцька угода, безпосередньо торкнулася стосунків з Московською державою. Так у тексті угоди (повний варіант маємо лише в редакції 1659 р., ратифікованій сеймом Речі Посполитої, інші списки угоди, зокрема тієї, яка була складена у вересні 1658 р. під Гадячем, відомі лише у вигляді реляцій сучасників (Документи, 2008: 11–30; Таїрова-Яковлева, 2008: 31) було чітко окреслено факт розриву Війська Запорозького з Москвою. Однією з ключових умов створення триєдиної Речі Посполитої та входження до її складу козацької України як рівноправного суб'єкта, було "зречення" Чигирином усіх "сторонніх протекцій" (Документи, 2008: 25). Насамперед, це стосувалося Москви. Більше того, обумовлювалися спільні дії суб'єктів Речі Посполитої саме проти Московської держави. І якщо в разі наступу польських військ проти московських, Війську Запорозькому надавалася гарантія неучасті в ньому (Хоча дане положення дало підстави Т. Чухлібу стверджувати, що І. Виговський та його оточення не сприймали майбутній союз як антимосковський (Чухліб, 2008:10), вважаємо, тут більше мало місце бажання уникнути загострення з Москвою, якщо це не було викликане безпосередньою загрозою для України), то в разі агресії царських військ проти Речі Посполитої "...всі сили, як коронні, так і Великого князівства Литовського і Війська Руські Запорізькі під регіментом гетьмана мають з'єднатися і воювати" (Документи, 2008: 27).

22 березня 1659 р. у Варшаві розпочав роботу екстраординарний сейм, на якому в якості головного постало питання становища Речі Посполитої з огляду на війну зі шведами, яка все ще продовжувалася, та на загрозу відновлення війни з Московською державою. Під час сейму гостро проявилось протистояння, що охопило на той час "народ політичний". Так, коронна шляхта насамперед виступала за завершення війни зі Швецією. Литовці ж наполягали на скорішому укладенні мирної угоди з Москвою (Kochowski, 1859. Т. 2: 25). Ця дискусія майже відразу перекинулася і на "українське питання". З текстом Гадяцької угоди сенатори змогли ознайомитися ще восени 1658 р., коли українські делегати його представили на розгляд керівництву Речі Посполитої (Kroll, 2008: 160). Зокрема, було піддано критиці комісарів, що проводили переговори з Військом Запорозьким: волинського каштеляна С.-К. Беневського та смоленського К. Євлашевського, яким дорікали за "неправомірне підписання шкідливої для Речі Посполитої угоди з українцями". Невдоволення викликали положення, які стосувалися ліквідації унії, надто великого козацького реєстру, а також надання земських та сенаторських урядів на території Князівства Руського виключно православним (Kroll, 2008: 160). Не сприймалася вимога українців отримати право елекції на кшталт того, що мало ВКЛ. Наголошували, що дана угода "...наповнить Річ Посполиту й сенат хлопством", яке отримало право отримання шляхетства. Категоричним противником ліквідації унії виступив папський нунцій, який мав значний вплив на короля (Kroll, 2008: 161). Серед магнатів та шляхти лунали вимоги щодо необхідності проведення нових переговорів з українською стороною. Акцентувалося на тому, що становище Виговського, який наважився на розрив з Москвою, є безвихідним і тепер йому можна диктувати жорсткіші умови (Rawita-Gawroński, 1907: 78).

Беневській та Євлашевській, зі свого боку, заперечували звинувачення та звертали увагу на надзвичайно важке становище Речі Посполитої, брак військової сили, що вимагає більшої уваги до козаків, "...що горнутья до Королівства Польського". Беневській при цьому зауважував, що в даному випадку головним є "...приєднання українського козацтва", якому слід іти на поступки, зокрема, погодитися на повернення православній церкві храмів та маєтностей, які в свій час були забрані уніатами. Він зазначав, що пізніше, коли становище Речі Посполитої стабілізується, можна буде повернутися до старої системи

відносин з Військом Запорозьким (Kochowski, 1859. Т. 2: 25–26). Аргументи Беневського були прийняті, але все ж вирішено доопрацювати договір й представити його українським послам, що прибули на сейм. При цьому поведінка польського керівництва засвідчила його відхід від компромісної позиції та прагнення нав'язати Чигирину нові (скориговані) умови угоди.

Українське посольство (35 чол., а враховуючи численну свиту, за підрахунками П. Кулаковського, загалом складало 511 осіб (Кулаковський, 2008: 110–111) було споряджене широкою гетьманською інструкцією, зміст якої свідчив, що Іван Виговський намагався наповнити Гадяцьку угоду змістом, який би надав реальних обрисів ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину республіку з рівноправними суб'єктами, один з яких би представляв цілісний народ руський. Зокрема, українські послы вимагали створення спеціальної комісії з представників Корони, ВКЛ та Князівства Руського, яка б розглянула питання повернення православної церкви всіх храмів, монастирів та маєтностей на землях, "так далеко, як далеко поширюється мова народу Руського", що в різний час були забрані єзуїтами та уніатами, а також ліквідації греко-католицької церкви. Окрім цього українською стороною вимагалось скасування постанови проти Війська Запорозького 1638 р. та встановлення козацького реєстру в 60 тис. чол. Чи не найважливішим було висунення положення стосовно включення до складу Великого князівства Руського етнічних українських земель – Волинського, Руського та Подільського воєводств. Однією з вимог українського гетьмана було гарантування участі представників князівства Руського у всіх посольських комісіях на рівних правах з представниками Корони та Литви (Памятники, 1898: 315–325, 330).

Однак, на сеймі відбулося серйозне редагування українсько-польської угоди. При цьому не лише не були враховані пропозиції української сторони, представлені послами Війська Запорозького, а зазнав змін текст угоди, який було сформовано 18 вересня 1658 р. У результаті 22 травня 1659 р. було ратифіковано остаточний текст Гадяцької угоди, на основі якого й мало відбутися "вікопомне склеєння" трьох народів в одній державі (Документи, 2008: 14–30).

В історіографії зміни, яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., частіше всього оцінюють як такі, що фактично спричинили поворот в ставленні до неї в середовищі українського козацтва, а відтак – крах самої ідеї утворення триєдиної

держави. "Фатальними" та "короткозорими" оцінено дії польсько-литовської влади, яка "вилучила з її (Гадяцької угоди – В. Г.) тексту кілька найважливіших для козацької України положень", В. Смолієм та В. Степанковим (Смолій, Степанков, 2009: 313). Н. Яковенко, ці зміни кваліфікувала як такі, що підрізали "...й без того тонку нитку примирення" (Яковенко, 2012: 490). На думку польського історика Т. Кемпи, на сеймі 1659 р. склалася ситуація, коли обидві сторони (і Варшава, і Чигирин) прагнули ревізії Гадяцької угоди. Наслідком "переговорів" і став текст угоди від 22 травня 1659 р. (Кемпа, 2008: 142).

Загалом, погоджуючись з тим, що зміни в тексті угоди були суттєвими і однозначно не на користь України, не можна пов'язувати крах Гадяча лише з ними. Слід виходити з того, що угода об'єктивно не могла не зазнати змін. У цьому сенсі, по-перше, варто погодитися з думкою А. Перналя, що сам текст угоди, укладений під Гадячем, формувався в надзвичайних умовах, коли обидві сторони перебували під сильним внутрішнім і зовнішнім тиском. Водночас, стислий час переговорів, дискусії, компроміси, зміни і часте переписування тексту призвели до того, що багато положень не були чітко сформульовані, а відтак потребували доопрацювання (Перналь, 2013: 247). По-друге, уже під час її читання у Варшаві знову включалися різні чинники (тут і католицьке й греко-католицьке духовенство, коронна та литовська шляхта з їхніми інтересами і ослаблене тиском Москви та внутрішнім протистоянням керівництво Війська Запорозького), під дією яких і формувалася офіційна позиція влади Речі Посполитої. Показовим є ставлення до угоди познанського воєводи Я. Лещинського та коронного підканцлера Б. Лещинського, які раніше досить толерантно ставилися до проблеми України. Тепер же вони зайняли доволі жорстку позицію, критикуючи текст Гадяцької угоди від 1658 р. Зокрема Б. Лещинській категорично висловлювався проти ліквідації церковної унії та повернення православним церков та маєтків, які перебували у власності уніатів, висловлював побоювання, що в результаті втілення угоди може виникнути окрема держава з власним скарбом, військом, урядниками, правами та судочинством, наголошував, що фактично запроваджується дискримінація католиків на території Князівства Руського (Kroll, 2008: 166). З іншого боку, не слід приділяти занадто багато уваги самим формулюванням чи тому, скільки раз вжито і чи взагалі вжито термін Князівство Руське.

Так, Т. Таїрова-Яковлева, якій слід віддати належне за ґрунтовний текстологічний аналіз різних (відомих на сьогодні) списків Гадяцької

угоди (Таїрова-Яковлева, 2008: 31–48), наголошувала на тому, що в остаточній редакції угоди "...всі найпрогресивніші її положення були вилучені або так видозмінені, що вони втрачали будь-який сенс" (Таїрова-Яковлева, 2008: 40). На підтвердження цього висновку, вона зазначає, що це, зокрема, стосується положення про утворення "триєдиної держави" та "Князівство Руське", які були замінені "жалюгідними відлуннями", на кшталт "Річ Посполита народу польського, Великого князівства Литовського і Руського", "гетьман Військ Руських" тощо (Таїрова-Яковлева, 2008: 38). Гадається, тут не слід так гостро реагувати на останні терміни, які жодним чином не заперечують самої ідеї створення триєдиної держави й утворення Князівства Руського. Інше питання, що маємо рух від незалежної держави (чи більше формально незалежної, адже угодою з Москвою 1654 р. уже запроваджувалися певні обмеження стосовно здійснення зовнішньої політики, що цілком відповідали поширеній практиці васально-сюзеренних міждержавних відносин) до статусу автономної одиниці в складі федеративної держави Річ Посполита.

Також в якості прикладу "драматичних змін", яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., часто наводиться обмеження козацького реєстру в 30 тис. осіб. Тут навіть порівнюють з Переяславсько-Московським договором 1654 р., де окреслюється 60-тисячний реєстр. Дійсно, у редакції Гадяцької угоди від травня 1659 р. значиться, що козацький реєстр має становити 30 тис. осіб. Однак, там міститься невелике, але вельми суттєве, уточнення: "...тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі" (Документи, 2008: 26), яке давало можливість за певних умов (в разі наполягання гетьманського уряду) збільшити чисельність українського війська. Звичайно, тут слід вказати й на можливість набору 10-ти тисяч найманого війська.

Нарешті, часто йдеться про пункт, який передбачав повернення маєтностей у Князівстві Руському колишнім власникам. Гадається, це положення було цілком логічним з огляду на перспективу утворення триєдиної держави з гарантуванням рівних прав для представників усіх соціальних груп (католиків, православних, козаків, шляхти...) в усіх її частинах. Відтак, обійти цю проблему просто не було змоги. Укладачі угоди передбачили, на їх погляд, найбільш оптимальний механізм вирішення даної проблеми. Так, згідно її тексту, ратифікованого у 1659 р., таке повернення до власних маєтків світських осіб

("з обох сторін") має відбутися лише після того, як це буде визначено королем "після порозуміння з вельможним гетьманом запорізьким" та відповідного універсалу "його королівської милості і вельможного гетьмана Війська Запорізького" (Документи, 2008: 28).

Дослідники чи не на перше місце серед антиукраїнських видозмін тексту угоди виносять той факт, що з остаточного її тексту було вилучено положення про скасування унії (Таїрова-Яковлева, 2008: 40). Однак, годі було сподіватися на інший результат, враховуючи сильні позиції у Варшаві католицького, а тим паче – греко-католицького духовенства. І якщо перші допускали можливість задля залагодження "українського питання" та відновлення майнових прав католиків на території Князівства Руського піти на ліквідацію унії шляхом безпосереднього включення уніатів до системи римо-католицької церкви, то останні категорично виступали проти цього і всіма силами тисли на королівський двір. Звичайно у Варшаві не могли не враховувати цього фактору. Водночас, формулювання, яке з'явилося у 1659 р. і в якому прямо не говорилося про скасування унії, з часом цілком могло привести до вирішення цього питання. Так у тексті 1659 р. православної церкві гарантувалися на території Князівства Руського (хоча сам термін не вживався) значні права і насамперед, гарантувалося повернення усіх раніше втрачених церков, монастирів та маєтностей. Водночас уніатам заборонялося засновувати, розбудовувати й примножувати будь-яким чином церкви та монастирі, заборонялися на майбутнє усі уніатські фундації. Тут не можна не погодитися з Т. Кемпою, який стверджує, що за таких умов греко-католицька церква була приречена на животіння, яке врешті призвело б до її ліквідації (Кемпа, 2008: 145).

Звичайно, позиція польсько-литовського керівництва не несла того необхідного конструктивізму, який міг би привести до реалізації "вікопомного склеювання". По-перше, у тексті угоди (в редакції 1659 р.) стосовно території Князівства Руського містилася невідповідність. Так, з одного боку, містилося чітке її окреслення Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами (відповідно до положення Зборівської угоди 1649 р. та фактичних меж українських земель, на які поширювалася юрисдикція гетьмана), то, з іншого боку, зазначалося, що Військо Запорозьке має стояти "...в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною" (Документи у, 2008: 26). Останнє підпадало під дію пунктів Ординації Війська Запорозького від 1638 р., яку так

і не було скасовано, і якою передбачалося обмеження проживання реєстрових козаків лише королівщинами Корсунського, Черкаського і Чигиринського староств (Сас, 2010: 628–629). Водночас, саме обмеження території Князівства Руського лише трьома воєводствами, залишаючи поза його межами давні етнічні українські землі (Поділля, Волинь, Галичину, Підляшшя), не відповідало самій ідеї утворення триєдиної держави на рівноправних засадах. Відтак, цілком обґрунтованими були вимоги української сторони, представлені владі Речі Посполитої послами на сейм 1659 р. По-друге, ініціюючи укладення угоди з Військом Запорозьким і навіть погоджуючись на надання Українській державі статусу, рівного Великому князівству Литовському, верхівка Речі Посполитої керувалася, насамперед, власними інтересами. Останні полягали в тому, щоб припинивши війну з Україною (таким чином вирішивши "українське питання"), покращити свої позиції стосовно головних суперників в регіоні – Московії та Швеції, а також використати українське козацтво у майбутній війні проти Московської держави. У цьому сенсі цілком справедливо зазначає П. Кроль, що у Варшаві здатні були до компромісів стосовно українського козацтва, допоки воно було сильне і становило собою загрозу, або допоки потрібне було для оборони кордонів Речі Посполитої від Москви (Kroll, 2008: 176). За інших умов тон спілкування та межі можливих поступок були зовсім іншими.

Вагомим чинником було й те, що Варшава, керуючись виключно власними інтересами, коли над козацькою Україною нависла смертельна загроза з боку московських військ, що вторглися на її територію (згідно Гадяцької угоди усі сили Речі Посполитої мали б бути мобілізовані для відсічі агресора), не спромоглася надати Війську Запорозькому належної допомоги (Памятники, 1852: 339–346; Чухліб, 2008: 13). Як зазначає А. Перналь, "...заклопотана своїми класовими інтересами, польська шляхта не була ані далекоглядною, ані щедрою" (Перналь, 2013: 273). Серед причин таких дій Варшави можна назвати, по-перше, той факт, що з осені 1658 р. відбувається активізація військових дій на шведсько-польському фронті, в районі Помор'я. По-друге, польсько-литовське керівництво на той час не відмовилося (головне під тиском литовців та австрійського двору) від можливості продовження мирних переговорів з Москвою (навіть в березні 1659 р. була призначена для цього нова комісія), що позначилося на активності супроти Московської держави (Горо-

бець, 2008: 103). Врешті, лише 3-тисячний корпус під командуванням коронного обозного Анджея Потоцького було направлено на допомогу Виговському (Акты, 1863: 232; Акты, 1873: 262; Горобець, 2008: 104).

Загалом, Гадяцька угода 1658 р. (скоріше Гадяцький процес 1658–1659 рр.) був визначений цілим комплексом факторів, що стосувалися власне українсько-польських, українсько-московських та польсько-московських відносин. Головним чинником, що змушував гетьманський уряд Івана Виговського йти на переговори з керівництвом Речі Посполитої та шукати формату примирення та подальшого державного розвитку України, була все більш зростаюча загроза з боку Москви. Царське керівництво уже невдовзі після укладення московсько-української угоди 1654 р., а особливо після смерті Богдана Хмельницького здійснювало неприхований тиск на гетьманський уряд, який набув обрисів справжньої "гібридної війни".

Зміст Гадяцької угоди, що був вироблений в ході тривалих переговорів, відображав тенденцію, коли українська сторона, яка виступала більш зацікавленою та діяла з слабшої позиції, змушена була погоджуватися на ті умови, які диктувала Варшава. Хоча, загалом, становище України в складі зреформованої Речі Посполитої дійсно мало нагадувати становище Литви, однак Чигирин змушений був прийняти територіальні обмеження, відмову Варшави ліквідувати церковну унію тощо.

Та найвагомішим, що на нашу думку й призвело до краху гадяцької ідеї, було небажання польської політичної еліти визнати за Україною та козацтвом рівні права, а також те, що Варшава зайняла недопустимо пасивну позицію в час, коли в Україну вторглися московські війська і гетьман Виговський конче потребував обіцяної допомоги.

ARCHIVES

Biblioteka, 388 – Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Zebranie rękopisów Sygn. 388. Korespondencye Leszczyńskiego Jana 1656–1660. 766 s.
Biblioteka, 402 – Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Zebranie rękopisów Sygn. 402. Oryginały za Jana Kazimierza 1648–1670. 746 s.

BIBLIOGRAPHY

- Акты, 1863 – *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею*. Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1863, т. 4. 276.
- Акты, 1873 – *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею*. Санкт-Петербург: Тип. В. В. Пратц, 1873, т. 7. 398.
- Герасимчук, 1909 – Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. *Записки наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка*. Львів, 1909, т. 88, 23–50.
- Горобець, 2001 – Горобець В. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2001, 533.
- Горобець, 2008 – Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008, 81–108.
- Горобець, 2008 – Горобець В. "Це вікопомне склеювання знову в одне...". Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 року. *Український історичний журнал* / [ред. кол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.], 2009, № 4, 48–66.
- Грушевський, 1997 – Грушевський М. С. *Історія України-Руси*: В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1997, т. IX-2, 776.
- Грушевський, 1998 – Грушевський М. С. *Історія України-Руси*: В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1998, т. X, 408.
- Документи, 2008 – Документи. *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008, 11–30.
- Кемпа, 2008 – Кемпа Т. Конфесійна проблема в гадяцькій угоді. *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.] / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008, 128–147.
- Кроль, 2008 – Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.] / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008, 148–176.
- Кулаковський, 2008 – Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року. *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.] / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008, 109–127
- Памятники, 1852 – *Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Во-*

- лынском Генерал-Губернаторе. Киев: Университетская тип., 1852, т. 3, 438.
- Памятники, 1898 – *Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов*. Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1898, т. 3, 600.
- Перналь, 2013 – Перналь А. *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр.* Київ: Видавничий дім КМ Академія, 2013, 400.
- Сас, 2010 – Сас П. М. Ординація Війська Запорозького 1638. *Енциклопедія історії України у 10 т.* / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Інститут історії України НАНУ. Київ: Наукова думка, 2010, т. 7: Мі – О, 628–629.
- Смолій, Степанков, 2009 – Смолій В., Степанков В. *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009, 447.
- Таїрова-Яковлева, 2008 – Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз. *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.] / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008, 31–48.
- Універсали, 2004 – Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). *Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію*. Серія 1 / [упорядники І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко]. Київ–Львів: НТШ, 2004, 1086.
- Чухліб, 2008 – Чухліб Т. *Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008, 86.
- Яковенко, 2012 – Яковенко Н. *Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время*. Авторизований переклад з українського Володимира Рижковського; Научний ред. переклада Алексей Толочко. Москва: Новое литературное обозрение, 2012, 768.
- Яковлева, 1998 – Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни*. Київ: Основи, 1998, 447.
- Kochowski, 1859.1 – Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego*. Poznan: Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859, т. 1, 369.
- Kochowski, 1859.2 – Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego*. Poznan: Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859, т. 2, 314.
- Kroll, 2008 – Kroll P. *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008, 452.

- Kubala, 1922 – Kubala L. *Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. Szkiców historycznych*. Serya VI. Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922, 651.
- Rawita-Gawroński, 1907 – Rawita-Gawroński F. R. *Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej*. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907, 93.

REFERENCES

- Akty (1863). *Akty, odnosiaszchyesia k ystorry Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy, sobrannye y yzdannye arkheohrafycheskoiu komysseyeu*. (Vol. 4). Sankt-Peterburh: Typ. P. A. Kulysha. [in Russian].
- Akty (1873). *Akty, odnosiaszchyesia k ystorry Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy, sobrannye y yzdannye arkheohrafycheskoiu komysseyeu*. (Vol. 7). Sankt-Peterburh: Typ. V. V. Pratts. [in Russian].
- Herasymchuk, V. (1909). Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat. *Zapysky naukovoho tva im. T. H. Shevchenka*. Lviv, 88, 23–50. [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2008). Hadiatska uhoda 1658 roku u strukturi mizhnarodnykh vzaiemyn Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Hadiatska uniia 1658 roku* / Red. kol.: P. Sokhan, V. Brekhunenko ta in. Kyiv: In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU, 81–108. [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2001). *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stosunky z Moskvoiu ta Varshavoiu, 1654–1665*. Kyiv: In-t ist. Ukr. NANU. [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2009). "Tse vikopomne skleiuвання znovu v odne...". Zovnishnopolitychni stymuly ta sotsiopolitychni avansy dlia vprovadzhennia Hadiatskoi unii 1658 roku. *Ukr. ist. zhurn.* Red. kol.: V. A. Smolii (hol. red.), H. V. Boriak, V. F. Verstiuk ta in., 4, 48–66. [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. S. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.* / Red. kol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka. (Vol. IX-2). [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. S. (1998) *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.* / Red. kol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka. (Vol. X). [in Ukrainian].
- Dokumenty (2008). *Hadiatska uniia 1658 roku* / Red. kol.: P. Sokhan, V. Brekhunenko ta in. Kyiv: In-t ukr. arkheohr. ta dzherelozn. im. M. S. Hrushevskoho NANU, 11–30. [in Ukrainian].
- Kempa, T. (2008). Konfesiina problema v hadiatskii uhodi. *Hadiatska uniia 1658 roku* / Red. kol.: P. Sokhan, V. Brekhunenko ta in. Kyiv: In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU, 128–147. [in Ukrainian].
- Kroll, P. (2008). Koronna shliakhta i Hadiatska uniia. *Hadiatska uniia 1658 roku* / Red. kol.: P. Sokhan, V. Brekhunenko ta in. Kyiv: In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU, 148–176. [in Ukrainian].
- Kulakovskiy, P. (2008). Kozatske posolstvo na seim 1659 roku. *Hadiatska uniia 1658 roku* / Red. kol.: P. Sokhan, V. Brekhunenko ta in. Kyiv: In-t ukr. Arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU, 109–127. [in Ukrainian].

- Pamiatniki (1852). *Pamiatniki, izdannye Vremennoju Komissieju dlia razbora drevnykh aktov, vysochajshe uchrezhdennoi pri Kievskom, Podolskom i Volynskom Heneral-Hubernatore*. Kyev: Universitetskaja tip. (Vol. 3). [in Russian].
- Pamiatniki (1898). *Pamiatniki, izdannye Kyevskoju komissieju dlia razbora drevnykh aktov*. Kyev: Tip. Imperatorskoho Universiteta Sv. Vladimira. (Vol. 3). [in Russian].
- Pernal, A. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: dyplomatychni vidnosyny 1648–1659 rr.* Kyiv: Vydavnychy dim KM Akademiia. [in Ukrainian].
- Sas, P. M. (2010). Ordynatsiia Viiska Zaporozkoho 1638. *Entsyklopediia istorii Ukrainy u 10 t.* Kyiv : Naukova dumka, 7: Mi-O, 628–629. [in Ukrainian].
- Smolii, V., Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Vydavnychy dim KM Akademiia. [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, T. (2008). Hadiatska uhoda – tekstolohichni analiz. *Hadiatska uniiia 1658 roku / Red. kol.: P. Sokhan, V. Brekhunenka ta in.* Kyiv: In-t ukr. arkhoeografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU, 31–48. [in Ukrainian].
- Universaly (2004). Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilo vycha (1657–1687). *Universaly ukrainskykh hetmaniv. Materialy do ukrainskoho dyplomatariiu. Seriia 1. / Uporiadnyky I. Butych, V. Rynsevykh, I. Teslenko.* Kyiv–Lviv: NTSh. [in Ukrainian].
- Chukhlib, T. (2008). *Hadiach 1658 roku ta ideia yoho vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh (1660-ti – pochatok 1680-kh rr.)*. Kyiv: In-t ist. Ukr. NANU. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2012). *Ocherk ystorju Ukrainy v Srednye veka i rannee Novoe vremia. Avtoryzovanyj perevod s ukrainskoho Vladimira Ryzhkovskoho; Nauchnyj red. perevoda Aleksej Tolochko.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].